

XIV. YÜZYIL KIRGIZ ŞAİRİ TOKTOGUL IRÇI'NIN (SAYDALI UULU) ŞİİRLERİNDE ÖNE ÇIKAN TEMALAR

TOPIC THEMES IN THE POEMS OF 14th CENTURY KYRGYZ POET TOKTOGUL IRÇI (SAYDALI UULU)

Mustafa KUNDAKCI*

Öz

Kadim ve zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kırgızlar, akın adı verilen şairler aracılığıyla bu geleneği nesilden nesle devam ettirirler. İrticalen söyledikleri şiirler vasıtasıyla halkın gönlünde ve hafızasında unutulmayan şahsiyetler olarak devrin önemli olaylarını, halkın yaşayışını, dünya görüşünü, örf adetlerini adeta bir kitap gibi ölümsüzleştiren bu şairler; devrin aynası, halkın canlı tarihi olmuşlardır. Bu şairlerden biri de XIV. yüzyılda yaşayan Toktogul Irçı (Saydali uulu)dır.

Manasla ilgili ağıtları ve hikâyeleri toplayıp ilk defa bir araya getirerek Manası destanlaştıran ve günümüze kadar kaybolmadan gelenek halinde söylenmesini sağlayan Toktogul Irçı, Altınorda devleti hanlarından Canıbek ve kardeşi Berdibek döneminde onlarla yakın ilişkiler kurar. Ayrıca Altınorda devletine son veren Timur döneminde de devrin en etkili isimlerinden biri olan Toktogul Irçı, Kırgız halkı için önemli bir isimdir. Kırgızlar arasında "Toktogul gibi irçı ol, Tolubay gibi sınçı ol." şeklinde atasözü gibi kulaktan kulağa söylenen meşhur sözdeki kahramanlardan biridir.

Yaşadığı dönemde hükümdarlık edenlerin zulüm ve adaletsizliklerine karşı sesiz kalmayan Toktogul Irçı, söylediği şiirler ve halk üzerindeki etkisiyle zalimlik eden Canıbek'i de tahtından eder. Şiirleriyle kendi duyguları kadar halkın düşüncesine, ihtiyacına ve acısına tercüman olan Toktogul Irçı'nın sevdiği Akmirza'yı Timur zorla alır. Buna rağmen Akmirza'yı sevmekten vazgeçmeyen şair, sonrasında Timur'un hüsnuna uğrar. Zindana atılan ve aşkı uğruna zindanda öldürülen Toktogul, Kırgız tarihinin en cesur ve en önemli ozanlarından biri olarak tarihteki yerini alır. Bu çalışmada Toktogul'un şiirlerinde ele aldığı temalar en genel şekliyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Edebiyatı, Kırgız Tarihi, Şiir, Irçı, Akın, Toktogul Irçı (Saydali Uulu), Tema.

Abstract

The Kyrgyz, which has an ancient and rich tradition of oral literature, continues this tradition from generation to generation through poets called "akın". These poets who immortalize the important events of the era, the life of the people, the world view and the customs of the people like a book; has become the mirror of the era and the living history of the people. One of these poets is Toktogul Irçı (Saydali uulu) who lived in the 14th century.

Toktogul Irçı gathered the elegies and stories about Manas for the first time and brought them together, and made the poem possible to be recited in tradition without loss up to now. Toktogul were close friends with Canıbek and his brother Berdibek who were khans of the Altınorda State. Furthermore, Toktogul Irçı, who was one of the most influential figures of the era during the Timur period that ended the state of Altınorda, is an important name for the Kyrgyz people. Among the Kyrgyz, he is one of the famous so-called heroes who are said from ear to ear like the proverb: "Be an irçı like Toktogul, be a sınçı like Tolubay".

Toktogul Irçı, who does not remain silent against the cruelty and injustice of the rulers during his lifetime, also dethroned Canıbek - who is a tyrant - with his poems and his influence on the people. Timur takes Akmirza beloved of Toktogul by force, who is an interpreter for the poems, thoughts and needs of the people as well as his own feelings with his poems. Despite this, the poet, who did not give up loving Akmirza, later suffered the rage of Timur. Thrown into the dungeon and killed in the dungeon for the sake of love, Toktogul takes its place in history as one of the most brave and most important poets in Kyrgyz history. In this study, the themes that Toktogul discusses in his poems will be evaluated in the most general way.

Keywords: Kyrgyz Literature, Kyrgyz History, Poetry, Irçı, Akın, Toktogul Irçı (Saydali uulu), Theme.

1. Giriş

Her milletin hayatını biçimlendiren kendine has bir kültür dünyası vardır. Önemli olaylara, durumlara has geleneklerle zenginleşen bu kültür dünyası; ait olduğu milletin tarihi, sosyal ve kültürel gelişmelerine göre şekil alır. Kırgızların maddî ve manevî kültür varlıklarının oluşmasında ve gelişmesinde de sözlü kültür geleneği oldukça önemlidir. Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarından biri olan Kırgızlar asırlardan beri sürdürdükleri geleneksel yaşam tarzları sayesinde köklü ve zengin bir kültür mirasının da sahibidir. Kırgızlar, dünya kültürleri arasında diğer Türk topluluklarına benzer bir şekilde özellikle sözlü edebiyat geleneği ile ön plana çıkmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafakundakci@karabuk.edu.tr

Göçebe bir hayat süren ve hayvancılıkla uğraşan Kırgızların yaşamında şiir, büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim Kırgızlar çok eski devirlerden beri tarihlerine, hayatlarına, inançlarına, dünyaya bakış tarzlarına kısacası bütün kültür unsurlarına dair her türlü detayı irticalen söyledikleri şiirler vasıtasıyla oluşturdukları sözlü edebî gelenek sayesinde nesilden nesile aktarmaktadır. Bu gelenek bugün de 'akın' adı verilen âşıklar sayesinde canlı bir şekilde sürdürülmektedir (Alimov, 2003, 3).

Kırgız akınlık geleneğinin ne zaman ve nasıl başladığı hakkında yeterince yazılı belge olmamakla birlikte bu geleneğin tarihi, eldeki sözlü metinler üzerinden takip edilebilmektedir. Kırgızların en önemli edebî mirası olan Manas destanının 'akın' ya da 'ırçı' adı verilen âşıklar tarafından IX. yüzyıldan bu yana söylendiği bilinmektedir (Kayıpov, 2009, 107). Bu bilgiden hareketle Kırgız akınlık geleneğinin en olgun sözlü metinlerinden biri olan Manas'ın bu geleneği başlatan eser olmadığı tespitini yapmak mümkündür. Buna göre Kırgız akınlık geleneğinin IX. yüzyılın öncesinde başladığı söylenebilir.

Kırgız edebî geleneğinin sözlü olması, akınların aynı konuyu işleseler bile özgün formlar ortaya koymasına imkân sağlar. Her 'akın', şiirlerini onların hususî bir nitelik kazanmasını da sağlayan özel bir beste ile söyler. Doğaçlama söylenen şiirlere eşlik eden ezgi de şiirler gibi doğaçlama üretilmekte, bu ezgi kimi zaman bir müzik aleti ile kimi zamanda müzik aleti olmaksızın çıplak sesle oluşturulmaktadır. Kırgızlar arasında ezgili olarak okunan şiirler diğerlerinden farklı olarak 'ır', bu tür şiirleri söyleyen sanatkarlar da daha çok 'ırçı' şeklinde adlandırılmaktadır (<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365500&/Manas-Destan%C4%B1-ve-K%C4%B1rg%C4%B1z-Halk-Edebiyat%C4%B1/-Yrd.-Do%C3%A7.-Dr.-Naciye-Y%C4%B1ld%C4%B1z>, Erişim tarihi: 04.07.2019). İrçılar, şiirlerini söylerken geleneksel müzik aleti 'komuz'u kullanır (Söylemez, 2013, 120), (Alimov, 2003, 18). Komuz eşliğinde söylenen şiirin dinleyici üzerinde daha etkili olmasının yanı sıra hafızada daha kalıcı olması da sağlanmaktadır.

Anadolu'daki âşıklık geleneği ile pek çok bakımdan benzeşen akınlık geleneğinde de 'akın/ırçı'lar daha çok usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişir. Bunun yanı sıra yine âşıklık geleneğindeki gibi irticalen şiir söylemenin esas olduğu akınlık geleneğinde Anadolu'da da olduğu gibi işlenen konular toplumsal hayattan, somut olay ve durumlardan seçilir. Ele aldıkları konular bakımından toplumu yönlendirme, onların derdini dile getirip çözümler üretme gibi amaçlarla hareket eden 'akın/ırçı'lar bu sebeple topluma önderlik eden ve toplum içerisinde kendilerine büyük değer ve önem verilen kimselerdir (Güngör, 2015, 28). Şartlar ne olursa olsun sanatının kıymetini ayağa düşürmeden şiir söylemek için çalışan Kırgız şairleri olayları bir aydın gözüyle değerlendirip halkına aktarmanın yanı sıra şiirleriyle halklarının zorluklara dayanma gücünü artırmayı, onlara gelecek günler için ümit vermeyi de vazifeleri olarak kabul eder (Kapağan, 2015, 32-33).

Kırgız sözlü edebî geleneği içerisinde şiirler söyleyen ve yaşadığı döneme ışık tutan pek çok 'akın/ırçı'dan biri de XIV. yüzyıl ırçılarından Toktogul'dür. Bu çalışmada Toktogul İrçı (Saydali uulu)'nın hayatı ve şiirlerinde yer alan temalar üzerinde genel bir değerlendirme yapmak amaçlanmaktadır.

2. Toktogul İrçı ve Onun Şahsiyetini Kuran Şartlar

Kırgız sözlü edebiyatının bilinen ilk isimlerinden olan Toktogul İrçı'nın hayatı ve eserleri ile ilgili yazılı kaynak bulunmamakla beraber sözlü kültür unsurlarından hareketle XIV. yüzyılda yaşamış ve halkın hafızasında yer etmiş şiirleriyle ünlü bir şair olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Kayıpov, 2009, 107).

Dünyanın en hacimli, düşünce ve estetik yapısı bakımından en sağlam destanlarından biri olan 'Manas' destanının bir şiir formunda ilk olarak kimin söylediği bilinmemektedir. Halk arasında anlatılan rivayetlere göre Manas'la birlikte savaşan kırk yiğidin (coro) en meşhurlarından İraman İrçıoğlu Manas vefat ettikten sonra onun kahramanlıklarını, halkına yaptığı hizmetleri ve fedakârlıkları anlattığı uzunca bir ağıt söyler. Halkın ilgi gösterdiği ve bir müddet sonra daha zengin ve anonim bir karakter kazanan bu ağıtları Toktogul İrçı bir araya getirip hacimli bir destan haline getirir (Akmataliyev, 2015, 44), (Temur, 2014, 21), (İrisov, 2001, 33), (Danıyarov, 1995, 90), (Yıldız, 1995, 24).

İraman İrçıoğlu ile birlikte bilinen ilk manasçı olarak kabul edilen Toktogul İrçı'nın nesilden nesile aktarılan Manas anlatma geleneğini sürdürdüğünü (Kaya, 2015, 18) büyük Kırgız şairi ve şecerecisi Togolok Moldo da şu dizelerde doğrular:

İramanın sonunan	İraman'ın ardından
İşi kelip on'unan	İşi yolunda gitti
Elden taap nuskasın	Halk arasından bulup nüshasını
Arbitıp aytıp kıskasın	Çoğaltarak söylenmiş kısa (nüsha)sını
Tolubay sınçı sındagan	Tolubay Sınçı inceler
Toktogul ırçı ırdagan	Toktogul İrçı söyler
Toktogul ırdap turganda	Toktogul söylediğinde
Eldin baarı tındagan	Halkın tamamı dinler.

(Akmataliyev, 2015, 44)

Toktogul İrçî'nin doğduğu ve öldüğü tarihle ilgili net bir bilgi yoktur. Buna karşılık yine halk anlatılarından, bugüne ulaşan ve Kırgızistan İlimler Akademisinin derlediği şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla 1310-1320 yıllarında dünyaya geldiği tahmin edilen İrçî, Altınorda hükümdarı Canıbek (1341-1357) ve onun kardeşi Berdibek (1357-1359) zamanında yaşar. Ayrıca yine aynı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Büyük Timur imparatorluğunun hükümdarı Emir Timur (1336-1405) döneminde de ömür süren Toktogul İrçî her üç hükümdarla da iyi veya kötü temasta bulunmuş önemli bir isim olarak temayüz eder. Babası dönemin önemli ticaret adamlarından Batkenli Saydali-Karvan, daha çok Semerkant'a mal taşır. Gençlik yıllarından ölümüne kadar doğaçlama şiir söyleyen ve boyuna has bir müzik aletini iyi derecede çalan Toktogul, o dönem için iyi yetişmiş biri sayılabilir (İrisov, 2001, 34). Şiirlerinden ve sözlü kaynakların aktardıklarından hareketle şairin bugünkü Kırgızistan'ın güneyinde Batken, Üzgön şehirleri ile bir çeşit sürgünle gönderildiği ve Tacikistan'ın bir bölgesi olan Isar-Kölöp'te yaşadığı ve göçebe hayat şartlarının gereği bu coğrafyada sürekli hareket halinde bir ömür sürdüğü söylenebilir.

Toktogul İrçî edilgen ve içe dönük bir şair değildir. Yaşadığı dönemde halka zulmeden Canıbek'le söylediği şiirlerle mücadele eden şair, cesaretini halktan almaktadır. Şair, halkın kendisine verdiği destekle yine halk için ve halk adına hareket eder.

Atım menin Toktogul ,	Benim adım Toktogul,
Az Canıbek, sottodun.	Canıbek Han (beni) mahkûm ettin.
Ayıtıp ırım çaça albay,	Söylediğim şiirleri (kimseye) ulaştıramadığımdan
Armanduu bolup toktodum.	Üzülüp duruyorum.
Az Canıbek tuşunda	Canıbek Han döneminde
Armanduu bolup bozdodum.	Üzülüp ağladım.
Calpı curt körgön cabırdı,	Bütün yurdun gördüğü ezizeti
Cayın ayıtıp kozgodum.	Delilleriyle açıkça söyleyip anlattım.

(Akmataliyev, 2015, 53)

Yukarıda verilen dizelerden anlaşılacağı üzere şairin şahsiyetini oluşturan dönemin siyasî koşulları oldukça sorundur. İrçî, bir başkaldırı sayılabilecek bu şiirleriyle dönemin hükümdarına meydan okur. Esasen kendisinin hapiste tutulmasından çok halkın zulüm görmesine üzüdür. Anlaşıldığı kadarıyla onun hapse girmesinin sebebi de şiirleriyle halkı zulme direnmeye çağırması ve bu çağırının karşılık bulma ihtimalidir. Denilebilir ki Canıbek Han'ın maksadı Toktogul'ü hapse atarak cezalandırmaktan ziyade onu halktan koparıp susturmaktır.

Toktogul, bir şair olarak kudretinin farkındadır. Yaşadığı dönemde halk tarafından kendisine 'bülbül' lakabı da verilen Toktogul İrçî, şairliğin kendisine halka hizmet için verilmiş bir yetenek hatta bir vazife olduğuna inanır. Şiir söylerken bu vazife şuuruyla hareket eden İrçî, kendisini över gibi görüldüğü dizelerinde aslında ironik bir biçimde aciz kalıştından söz eder:

Calpı Türktö sayragan	Bütün Türk (topraklarında)'te öten
Bülbül älem Toktogul	Bülbül idim, Toktogul,
Çarçabagan argımak	Yorulmayan yağız at
Duldul älem Toktogul	Düldül idim Toktogul,
Tartınbagan ar işte	Çekinmeden her işte
Kurgur älem Toktogul	Ezilen idim, Toktogul
Kaçırganın kaysagan	Kovaladığını avlayan
Tuncur älem Toktogul	Atmaca idim, Toktogul
Tolubayga Cap-cakın	Tolubay'a çok yakın
Tuugan älem Toktogul	Akraba idim, Toktogul
Toptu buzup tuu cıkkın	Sürüyü(grubu) bozup tuğ yıkan
Buudan älem Toktogul	Cins at idim, Toktogul
Canıbek bastı belimdi	Canıbek bastı belime
Kalmaktığı bilindi	Kalmaklığı bilindi
Kalk içinde süylötpöy	Halk içinde konuşurmadı.

(Akmataliyev, 2015, 53)

Toktogul, kendisini bütün Türk coğrafyasının bülbülü olarak konumlarırken Canıbek Han'ı da özellikle Türkistan coğrafyasında yaşayan tüm Türk topluluklarına her fırsatta zulmeden Kalmuk (Cungar) olmakla suçlar. Soy ve nesep bakımından Türklerin tüm yeteneklerine ve çalışmalarına rağmen sürekli mazlum, Kalmukların da zalim olduğunu vurgular. Canıbek'in düşman olduğunun önceden anlaşılmadığı,

ancak zulme maruz kalınca bunu anlaşılabilirliği şeklinde yorumlanabilecek 'Canıbek bastı belime / Kalmaklığı bilindi' dizeleri ise tarih boyunca tatlı söze, güler yüze aldanan tüm Türk milletlerinin başına gelenin o dönemde Kırgız Türklerinin de başına geldiğini anlatmaktadır.

Toktogul, Canıbek Han'ın adaletsizliklerine, zulümlerine karşı cesurca mücadele etmiş, Canıbek hanın zalimliğini, gaddarlığını çekinmeden yüzüne karşı söylemiştir:

Az Canıbek hanıbiz,	Saygıdeğer Canıbek Hanımız,
Aman tursun canıñız,	Sağ salim olsun canınız,
Han bolsoñ da kabarlayın,	Han olsan da söyleyeceğim,
Sözge kulak salınız.	Sözüme kulak veriniz.
(...)	
Ata Türktün baldarın,	Türk soyundan olanların çocuklarını,
Aldı aldınan aydadıñ.	Ardı ardına sürdün.
Adilet işke barbadıñ	Adaletli iş yapmadın.
Karçıga saldıñ kalkıldap,	Atmaca saldın (üstlerine) böbürlenerek
Aalamdı aldıñ arçındap	Âlemi aldın arşınlayarak.
(...)	
Senden korduk körbögön	Senden zulüm görmeyen
Türk balası kalbadı.	Türk çocuğu kalmadı.

(Akmataliyev, 2015, 51-52)

Togtogul Irçı'nın şiirleriyle doğrudan eleştirdiği Canıbek, kardeşi Berdibek tarafından öldürülür. Döneme ait rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu olayda Irçı'nın muhalefetinin ve onun şiirleriyle haline tercüman olduğu halkın da katkısı vardır. Şair, Canıbek'in yerine tahta geçen Berdibek'i de halkı adına şiirleriyle selamlar.

Berendigin karmatıp,	Yiğitliğini gösterip,
Berdibek boldu hanıbiz.	Berdibek oldu hanımız.
Beren Türktün baldarı	Kahraman Türk'ün çocukları
Tıncıdı emi canıbiz,	Sakinleşti şimdi canımız,
Kuttuu bolsun hanıbiz.	Kutlu olsun hanımız.
Kumardan çıktık baarımız	Rahatladık hepimiz
Atpay Türktün baldarı,	Bütün Türk çocukları,
Aman bolsun canıñız!	Sağ salim olsun canınız!

(Akmataliyev, 2015, 54)

Toktogul Irçı, büyük bir aşkla bağlandığı Burcunduklu Akmirza'nın dönemin hükümdarı Emir Timur ile evlenmesinden sonra oldukça zor zamanlar geçirir. Sevdiği kızı en azından görebilmek ve ona yakın olabilmek için Timur'un şairi olarak sarayına girip ona hizmet eder. Daha sonra durumu öğrenen Timur, Toktogul'ü zindana attırır. Irçı'nın Akmirza için aşk şiirleri yazmaktan vazgeçmemesi üzerine ise öldürülmesini emreder (İrisov, 2001, 34).

Timur'un emri gereği asılarak öldürülen Irçı'nın cenazesi de dinsizlere uygulanan cezalara benzer şekilde gömülmez ve yakınlarının onun ardından sesli olarak ağlamaları yasaklanır. Halk Emir Timur'un gazabından korksa da gece yarısı ailesi ile görüşüp onun adına cenaze yemeği verilmesini sağlar (Akmataliyev, 2012, 19). Ablasının şairin ardından söylediği rivayet edilen ağıttan anlaşıldığı kadarıyla şair tüm ömrünü adalet uğrunda mücadele ederek tüketir. Halkına hizmet etmekten de vazgeçmeyen Toktogul'ün bu hizmetin karşılığında elinde kalan hiçbir şey yoktur:

Kara caak Toktogul	Söz ustası Toktogul
Kalıstık menen ırdadıñ	Adalet ile söyledin
Hanı menen boruna	Hanı ile kardeşlerine
Kara niyet han Temir	Kötü niyetli han Timur
Kara cerdi sırdadıñ	Kara toprağı sırladın
Karga menen kuzgunga	Karga ile kuzguna
Kaysı aralda cem bolduñ	Hangi arada yem oldun
Kadırın ötkön kırgızga	Kadrin geçmiştir Kırgızlara
Kara eçkige teng bolduñ	Kara keçi ile eşit oldun

(Akmataliyev, 2012, 20)

Toktogul Irçı'nın bir şair olarak yaşadığı dönemde yaptıkları sebebiyle yöneticiler ona düşman olsa da halk ondan yana bir tutum sergiler. Nitekim bugüne yansıyan pek çok efsane ve destanda adından söz

ediliyor olması da bu gerçeği desteklemektedir. Şöhreti dönemini aşan ve bütün zamanlarda tanınan büyük şair hakkındaki:

Toktogulday ırçı bol, Toktogul gibi şair ol
Tolubayday sınçı bol Tolubay gibi sınçı ol

deyişi de onun isminin halk ağzında atasözü ve alkış haline dönüştüğünü ve sonsuza kadar korunacağını göstermektedir (Akmataliyev, 2015, 46) (Kayıpov, 2009, 108).

3. Toktogul İrçî'nin Şiirlerinde Öne Çıkan Temalar

Toktogul, her şeyden önce bir 'manasçı' ve 'ırçı' olduğu için şiirleri daha çok dinleyici gerektirecek bir nitelik göstermektedir. Bu sebeple onun şiirlerinde öne çıkan iki önemli temadan biri sosyal temadır.

Toktogul'un şiirlerinde öne çıkan sosyal unsurlar özellikle XIV. yüzyılda Kırgızların içerisinde bulunduğu, siyasi, ekonomik ve toplumsal şartları ele almaktadır. Bu dönemin yönetici sınıfını oluşturan Cengiz Han soyuna mensup hanların bilhassa Kırgız halkına yönelik uygulamaları şair tarafından açıkça eleştirilmekte ve halkın birçok açıdan yaşadığı sıkıntılar dile getirilmektedir. Bu sıkıntıları dile getirirken şair; sözü hiç dolandırmadan, sembol veya ima kullanmadan doğrudan hükümdarın adını anarak söylemektedir. Bu ifade tarzındaki cesaret, şairlerin o dönem toplum ve kamu idare hayatında tam olarak nerede durduğunu ve nasıl bir kudrete sahip olduğunu da göstermektedir.

Az Canıbek hanımız, Saygıdeğer Canıbek Hanımız,
Aman tursun canınız. Sağ salim olsun canınız.
Han bolsoñ da kabarlayın, Han olsan da söyleyeceğim,
Sözge kulak salınız, Sözüme kulak veriniz,
Aziret hanım kekim bar, Saygıdeğer hanım maruzatım var,
Arzımdı ugar ebiñ bar. Anlattıklarımı dinleme sorumluluğun var.
Arzığıp kılğan işiñe, Emrinle yapılan işlerde,
Arılbay turgan kebiñ var. Temizlenemeyecek kusurların var.

(Akmataliyev, 2015, 51)

Şiirden anlaşıldığı kadarıyla şair, hükümdarı hesaba çekme hakkı kadar hükümdarın da kendisini dinleme sorumluluğu bulunduğuna işaret ediyor. Şairin şiirde ortaya koyduğu özgüvenin kaynağı dertlerine tercüman olduğu halktır. Nitekim Kırgız kültür hayatı genel olarak ele alındığında şairlerin toplumsal hayatta hüküm veren hâkimden, hikmet söyleyen hakime uzanan oldukça sağlam bir yeri olduğu görülebilir.

Toktogul, Canıbek döneminde Kırgız halkına yapılan zulmü anlatırken, bu zulme sebep olan şeyin özellikle hanın adaletsiz tavırları olduğunu belirtir:

Ata Türktün baldarın, Türk soyundan olanların çocuklarını,
Aldı aldınan aydadıñ. Ardı ardına sürdün.
Adilet işke barbadıñ. Adaletli iş yapmadın.
Karçıga saldıñ kalkıldap, Atmaca saldın (üstlerine) böbürlenerek
Aalamdı aldıñ arçındap. Âlemi aldın kuşatarak.
Er öltürüp kun berbey. Erkekleri öldürüp kefarecini vermedin
Talap alıp, pul berbey. İsteddiğini aldın, parasını ödemedin
Kankorluguñ arbıdı, Kan dökücülüğün arttı,
Senden korduk körböğön. Senden zulüm görmeyen
Türk balası kalbadı. Türk çocuğu kalmadı.

(Akmataliyev, 2015, 51-52)

Şair, yukarıdaki dizelerinde XIV. yüzyılda Kırgızların tebaası buldukları Moğol soylu hükümdarlardan çektikleri ele alınmaktadır. O dönemde demografik ve askerî bakımdan oldukça iyi durumda bulunan Kırgız halkını, kendi iktidarları için bir tehdit olarak gören pek çok han gibi Canıbek Han'ın da Kırgız nüfusunu etkisiz kılmaya yönelik birtakım faaliyetlerde bulunduğu anlatılmaktadır. Şiirde Cengiz Han neslinin, Kırgız halkından duydukları korku sebebiyle şairin yaşadığı dönemi de içine alan ve yaklaşık iki asır süren boyları ve aileleri parçalama, başka bölgelere sürme, topraklarını ve mallarını talan etme siyaseti sırasında yaşananlara işaret edilmektedir (Kalkan, 2006, 108-112).

Toktogul İrçî, yine şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu eleştirileri sebebiyle Canıbek tarafından hapse atılarak cezalandırılır. Buna karşılık şair, Hanın yaptığının bedenini değil şiir söyleyip halka ulaşmasını engellemek amacı taşıdığı düşünür ve bu nedenle halkı için üzülür.

Atım menin Toktogul , Benim adım Toktogul,
Az Canıbek, sottodun. Canıbek Han (beni) mahkûm ettin.
Aytıp ırım çaça albay, Söylediğim şiirleri (kimseye) ulaştıramadığımdan
Armanduu bolup toktodum. Üzülüp duruyorum.

(Akmataliyev, 2015, 53)

Şiirin girişinde adını vurgulayan şair, halkın hayatında nasıl bir yeri olduğunun farkındadır ve adını yüksek tonda söyleyişi esasında sağlam bir özgüven duygusunun varlığına işaretler. Şair sadece adını söylemez; giriş bölümünde de verilen dizelerde görüldüğü üzere bir şair olarak niteliğinin ve imkânlarının da oldukça bilincindedir.

(...)
Toptu buzup tuu cıkkın Sürüyü(grubu) bozup tuğ yıkan
Buudan âlem Toktogul. Cins at idim, Toktogul.
Canıbek bastı belimdi , Canıbek bastı belime,
Kalmaktığı bilindi, Kalmukluğu bilindi,
Kalk içinde süylötpöy, Halk içinde konuşurmadı,
Kagıp saldı cinimdi. Harap etti sınırlarımı.
Armanı köp Toktogul Üzüntüsü çok Toktogul
Aynıp kaldım akıldan. Aklımı yitirdim.

(Akmataliyev, 2015, 53)

Toktogul, Canıbek'in Kırgız halkına yaptığı zulümlerin sebebini Kırgız halkının tarihî düşmanlarından olan Kalmuklarla soyca akraba olmasına bağlar. Nitekim Kalmuklar Batı Moğol boylarının birliğinden oluşan, Cungar ya da Oyrat olarak da adlandırılan, çoğu Müslüman olmayan ve barbarlıklarıyla bilinen bir topluluktur (Kalkan, 2006, 111).

Kırgızların Canıbek tarafından uğradığı bütün zulümleri tablolastırarak anlatan Toktogul; halkta yöneticilerin keyfi, adaletsiz ve zorbaca uygulamalarına karşı bir farkındalık yaratmayı ve bu uygulamalara karşı halkın bir direniş sergilemesini sağlamayı bulunduğu konum için bir sorumluluk olarak görür.

Zili düşman Kalmaktan, Asıl düşman Kalmuk'tan,
Kördük dalay korduktu. Gördük her türlü zalimliği.
Kelin-kızga ää kılбай Gelin kıza sahip çıkmadan
Kılıp turdu zorduktu. Yapıp durdu zalimliği.
Ayabadı canındı, Acımadı canına,
Alıp turdu malındı. Alıp durdu hep malını.
Kızıtalak it Kalmak, Kızlara düşkün it Kalmuk,
Kızılday sordu kanındı!.. Kızılık şerbeti gibi kanını somurdu!

(Akmataliyev, 2015, 53-54)

Şiirlerden anlaşıldığı kadarıyla Toktogul'un devrin yöneticilerine istediğinde ulaşması, onlarla iletişim kurması mümkündür. Bu sebeple sarayda olup bitenlere de yakından tanık olmaktadır. Nitekim Canıbek'le ilgili şikâyetlerin yanı sıra baba ve oğul olan Canıbek ve Berdibek arasındaki taht kavgası da Toktogul'un şiirlerine yansır. Tarihî kayıtlarda Canıbek Han'ı öldürüp onun yerine tahta çıkan ve iktidar kokusuyla veliaht olarak seçtiği oğlu dışında herkesi öldüren Berdibek Han Toktogul tarafından övülür. Üç yıl gibi kısa bir süre yönetici olarak kalabilen ve kendisinden sonrası için hazırladığı oğlu da kendisinden evvel ölünce kendisini içkiye veren Berdibek'e (Paşaoğlu, 2016, 184) yönelik övgülerin asıl sebebi Canıbek'ten kurtulmuş olmanın mutluluğu ve geleceğe dair umutlardır.

Toktogul'un sosyal temalı şiirlerinde yaşadığı coğrafyaya Berdibek'in ölümünden sonra başlayan taht kavgalarından istifade ederek gelen Emir Timur'un yaptıkları da yer alır. 1870'li yıllardan başlayarak Kırgızların yaşadığı bölgeye çeşitli seferler düzenleyen ve burada henüz iktidarını sağlamlaştırmak için yerli halk içerisinde valiler atayan Timur'un ve valilerinin izlediği siyaset de Canıbek Han'dan farklı değildir. Timur egemenlik sahasını genişletmek için Toktogul'un de yaşadığı bölgede bulunan gayrimüslim Kırgızları İslamlaştırmak için gönüllü birini arar. Onlar arasında bu dini yayacak olan kişiye hanlık ve süvari birliği vereceğini vaat eder. Bunun üzerine Kırgızların Katagan boyundan Macit'in oğlu Kudayan, Emir Timur'un emrini yerine getirme görevini üstlenir (İrisov, 2001, 36). Timur da onu Özgen'e getirerek saray yaptırtıp han ilan eder. Kudayan, Kırgızları zorla Müslüman yapma siyasetinde türlü zorbalıklara, sürgün etme

yöntemlerine başvurur. Bu durumun bir neticesi olarak korkusundan veya çıkar amaçlı bu dine giren birtakım insanların haksız olarak elde ettiği maddi imkân ve makamlar üzerinden Kırgız halkına yaptıkları zulüm daha da şiddetlenir (Aydın, 2015,136). Toktogul bu durumu da oldukça sert bir biçimde eleştirir.

Kudayandın tuşunda kuurap kaldık,
Kuurguç baştuu koconu tuurap kaldık.
Ayıpsız ata-eneni kırgın çalıp
Isar, kölop sürülüp çuulap kaldık.

Kudayan'ın döneminde kuruyup kaldık,
Kavurucu başlı iyeye benzedik.
Günahsız ana babalar öldürülüp
Isar-Kölöp'e sürülüp, kavga içinde kaldık
(İrisov,2001,36)

Dönemin yöneticisi olan Timur'la aşk konusunda da karşı karşıya gelen ve kişisel bir hasımlığı da bulunan Toktogul İrçi, onun halkına ettiği zulme de sesiz kalmaz. Şiirinde bu konuda tutarlı bir tavır içerisinde bulunan şair, eleştirilerinin bedeli olarak ölmeye bile hazırdır. Buna karşılık şiirlerinin ebedi olarak yaşayacağını ve kendisine zulmedenlerden hesap soracağını düşünür.

Amiriñ küçtüü bolso,
Canımdı alarıñ bar.
Birok men calınbaymın,
Tagdırga taarınbaymın.
Öltürsön önörüm bar,
Ölböçü önörüm bar.
Astırsan denem kalar,
Irlarım ottoy canar.

Sözün ne kadar güçlü olursa olsun,
(En çok) Canımı alabilirsin.
Fakat ben (sana bağışlanmak için) yalvarmam,
Kaderime darılmam.
Öldürürsen bana ölüm var,
(Fakat) Ölümsüz bir hünerim var.
Astırırsan (darağacında) vücudum kalır,
Şiirlerim ise ateş gibi (sonsuz kadar) yanar.

(Akmataliyev, 2015, 48)

Toktogul İrçi'nin şiirlerinde öne çıkan bir diğer tema ise bireysel temadır. Özellikle hayatı pahasına sevdiği Akmirza'ya söylediği şiirlerde oldukça lirik bir özellik gösterir.

Közümdü cumsam tüş köröm,
Köktöğü uçkan kuş belen?
Kayberen bolup butaña,
Kaçan bir cürüp tüş kelem?
Armanda çatıp tüş köröm,
Aylanıp uçkan kuş belen?
Ak maral bolup butuña,
Akmırzam kaçan tüş kelem?

Gözümü kapasam rüya görürüm,
Gökte uçan kuş muydun?
Dağ keçisi olup hedefine (nişanına),
Ne zaman denk gelirim?
Üzüntülü yatıp rüya gördüm,
Dolaşıp uçan kuş muydun?
Ak maral (dişi geyik) olup hedefine
Akmırza'm ne zaman denk gelirim?

(Akmataliyev, 2015, 48-49)

Şairle ilgili folklorik kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Akmirza, dönemin hükümdarı Emir Timur'un da dikkatini çeker. Akmirza ile Toktogul İrçi birbirlerini sevmelerine rağmen tüm varlığı şiiri ve şairliği olan şair Timur'un gücü ve varlığı karşısında çaresiz kalır.

İrımdan başka düynöm çok,
İrdasam cürek küygön çok.
Alarda seni Akmırzam
Artımdan kelip tiydi ok.
Sazımdan başka düynöm çok,
Sagınıp cürek küygön çok.
Ceterde saga Akmırzam,
Caradar kıldı tiygen ok.

Şiirimden başka varlığım yok,
Şiir söylesem yürek yanan köz oluyor.
Alacakken seni Akmirza'm
Arkamdan gelip değdi ok.
Sazımdan başka varlığım yok,
Özleyen yürek yanan köz oluyor.
Ulaşacakken sana Akmirza'm,
Yaraladı degen ok.

(Akmataliyev, 2015, 49)

Toktogul'un bir veda havası da taşıyan 'son şiir' başlıklı eserinde Akmirza ile arasında yaşananlar hikâyeleştirilir. Buna göre Emir Timur ile istemeden evlenen Akmirza şaire bir not göndermiş olmalıdır. Şair, bu not sebebiyle sevdiği kızı görmek için hükümdarın sarayına gider. Bir yandan da artık evli olan bir kadınla yapacağı bu görüşmenin temiz bir niyetle ve duyduğu samimi sevginin neticesinde gerçekleştiğini vurgular. Şiirde şairin bir özür beyanı gibi söylediği ve şaire gelebilecek suçlamaları peşin olarak engellemeye dönük bu ifadeler dikkate değerdir.

Kelsin dep cazgan kabarıñ,
Körmökkö senin camalıñ.
Bülbülü boldum bağındın,
Bul senin kılğan amalıñ.

Gelsin diye yazdığın haberin
Görmeye senin cemalini.
Bülbülü oldum bahçenin,
Bu senin yaptığın amelin.

Keltirdi senin kabarin,
Közürün küygön canarım.
Sen için keldim ordogo,
Bul menin kılğan amalım.
Süyüügö akın, tazamın,
Kötöröt bardık cazanın,
Süyügönüm için Akmirza,
Tartarsın sen da azabın.

Getirdi senin haberin,
Gözlerinin közündü yanarım.
Senin için geldim saraya,
Bu benim yaptığım amelim.
Sevkiye akarım, temizim,
Katlanırım her cezaya,
Sevdiğim için Akmirza,
Çekeceksin sen de azabını.

(Akmataliyev, 2015, 49)

Sevdiği kız için her türlü eziyeti göze alarak saraya giden Toktogul, Emir Timur tarafından zindana atılır. Aralarındaki aşkı öğrenen Timur'un onlara tuzak kurduğunu düşünen şair kederlidir:

Kapaska tüştük äkööbüz,
Sayraşıp cürüp ötöbüz.
Şirini tatpay düynönün,
Çıraktay bir kün öçöbüz.
Tuzakka tüştük äkööbüz,
Kol cetpey zarlap ötöbüz.
Cazığın körböy çaşoonun,
Turmuştan bir kün köçöbüz.

Kafese düştük ikimiz
Birlikte şakiyip ölürüz.
Zevkini tatmadan dünyanın,
Çıra gibi bir gün söneriz.
Tuzağa düştük ikimiz,
Elimiz kavuşamadan yakarıp ölürüz.
Yazığını görmeden hayatın,
Hayattan bir gün geçeriz.

(Akmataliyev, 2015, 49-50)

Her şeye rağmen Toktogul, zindanda da sevdiğini anmaktan, onu düşünmekten vazgeçmez; yıldızlardan, bulutlardan, kervanlardan sevdiğine haberini götürmesini ister:

Cımındap cıldız köktö,
Zindanda catsam köröt.
Apapak bulut ötsö,
Koşulup ketkim kelet.
Kıyrsız çeksiz aalam,
Tar bolup kalğanım kör.
Irçığa uşul arman,
Kabarlap koysoñ kana,
Ünümdü ugap bolsoñ,
Sazı çok ırçıñ mına,
Sagınıp kütkön bolsoñ,
Ak bulut aytıp barar.

Parlayıp yıldız gökte,
Zindanda yatsam görür.
Bembeyaz bulut geçse,
Birlikte gidesim gelir.
Sınırsız sonsuz âlem,
Daralıp kaldığımı gör.
Şair için budur üzüntü,
Haber versen hani,
Sesimi duyar olsan,
Sazı yok şairin burada,
Özleyip beklemişsen,
Ak bulut haber verir.

(Akmataliyev, 2015, 50)

Emir Timur, artık karısı olan Akmirza'ya Toktogul'un aşk şiirleri söylemesine ne kadar kızarsa kızsın, onu açıktan bununla suçlayamaz. Çünkü şairlerin o günün toplumunda yeri çok farklıdır. Toktogul'un 'manasçı' oluşu ve halk nazarında geçmişten geri kazandığı kıymet Timur'u epey düşündürür (İrisov, 2001, 34). Şair Timur tarafından yaşadığı dönem olan ortaçağa has bir suçlama biçimi olan dinsizlikle suçlanarak zindana atılır ve sonrasında asılarak öldürülür (Akmataliyev, 2012, 19).

XIV. yüzyılın zorlu şartlarında yaşayan Toktogul Irçı hem sosyal problemlere duyarlı, açık sözlü, cesur bir kahraman hem de kişisel dünyası bakımında oldukça duygulu, nahif, canı pahasına seven bir aşk adamıdır. Ömrünü sevdiği halka ve kadına adayan bu fedakâr şair, insan sevgisiyle dolu bir karaktere sahiptir. Dünyaya asla kişisel hırslarla bağlanmayan ve her an hayata veda etmek üzere yaşayan Irçı, dünyaya şiir söylemek üzere geldiğine inanacak kadar sanatına bağlıdır.

Caqsılarga salam aytam
Çaşoodan kabar aytam
Ölgöngö könül aytam
Tirüünö ömür aytam
Dos körsöm sıırım aytam
Canşagan ırım aytam
Men dağı düyünö salıp
Ömürdön bir kün kaytam

İyilere selam söylerim
Hayattan haber veririm
Ölene başsağlığı dilerim
Diri olana ömür isterim
Dost görsem sırrımı söylerim
Ahenkli şiirimi söylerim
Ben dahi vefat edip
Ömürden bir gün giderim

(İrisov, 2001, 37)

4. Sonuç

En eski Türk topluluklarından biri olan Kırgızlar, kadim ve zengin bir edebî mirasa sahiptir. Bugün için büyük bir kısmı sözlü kültür içerisinde yer alan bu edebî mirasın üreticisi ve nesiller arasındaki taşıyıcısı ırçı/akın olarak adlandırılan şairlerdir. Halkın nazarında oldukça seçkin bir yere sahip olan bu sanatkarlar eserleriyle halkın hayatını tasvir etmek, onlara eğlenceli zamanlar geçirtmek kadar onların sorunlarını ifade etme ve olası çözüm yollarını ortaya koyma çabası içerisinde girerler. Geçmişten bugüne Kırgız toplumunda çok önemli roller oynayan ve çok büyük değeri olan şairler, toplumun önünde yürüyen doğal liderler gibi saygı ve hürmet görürler.

XIV. yüzyıl döneminin en ünlü Kırgız şairlerinden biri de Toktogul İrçî da diğer şairler gibi halkının meselelerine tercüman olur. O, döneminin azametli Altınorda hükümdarlarının adaletsiz, zalimce uygulamalarına halkı adına karşı çıkar. Onların haksız uygulamalarını şiirleri üzerinden eleştirir. Halkta bu tarz haksızlıklara karşı bir şuur oluşturmaya çalışır. Döneminin en sevilen en etkili şahsiyetlerinden biri olan Toktogul İrçî Türk kültürü için hayati bir önem taşıyan Manas destanının parçalarını da bir araya getirir. Böylece Manas destanı ve manasçılık geleneğinin günümüze kadar devam etmesini sağlar.

Toktogul İrçî devrin yöneticilerine karşı ne kadar pervasızsa içine düştüğü aşk sebebiyle de o kadar çaresizdir. Sevdiği kız, yine devrin önemli devlet adamlarından biri olan Emir Timur'la evlenince dünyaya ait tüm umudunu yitiren usta şair, sevdiği kadın uğruna ölür. İrçî'nin söylediği pek çok şiir bugüne ulaşmasa da elde bulunan şiirlerinden hareketle yaşadığı dönemde her anlamda bir şair olarak yaşadığı ve şiir yazmayı bir görev bildiği rahatlıkla söylenebilir. Onun hayatı ve şiirleri üzerine yapılacak çalışmalar sayesinde yaşadığı dönemin sosyal, siyasi, iktisadi, dinî vb. birçok bakımdan durumu üzerine değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alimov, Ulanbek (2003). *Kırgızistan'da Akınlar ve Akınlık Geleneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Alimov, Ulanbek (2010). *Kırgız Ayatlıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Akmataliyev Ahmet (2012). *Kırgız Adabiyatının Tarihi- Kırgız El İrçileri*, C.5, Bişkek.
- Akmataliyev A., Mukasov M., Şeyşekanova A., (Yay.haz.). (2015). *Zalkar Akında Serisi*. C.1, Bişkek: Biyiktik Plus
- Aydınlı, O. (2015). Özkent Şehri, Türkler'in İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü. *İSTEM*, S. 25, s. 125-149.
- Güngör, Sonuç (2015). "Kırgız Akınlık Geleneği" Üzerine Türkiye Türkçesiyle Yapılmış Çalışmalar. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5, s.27-38.
- İrisov, Payzılda (2001). *İrçiler Çıgarmaçılığı*. Oş: Oş Mamlekettik Universiteti.
- Kalkan Mustafa (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kapağan, Enver (2015). *Kırgız şiirinde Ekim Devrimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaya, Doğan (2015). *Kırgız Destanları*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları.
- Kayıpov, Süleyman (2009). *Folklor Üzerine Yazılar*. KTMÜ, Bişkek.
- Paşaoğlu, D. Derin (2016). Altın Orda Hanlığı'nda Hanlık Makamı. *I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi*, s.180-189. Bişkek: Manas Üniversitesi Yay.
- Sanjarbek, Danabek (1995) Manas Destanının Derlenmesinin, Yayınlanmasının, Yeniden Araştırılmasının Tarihi. *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, s.89-99. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Söylemez, Orhan (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Temur, Nezir (2014). *Kırgız Türklerinde Sıncılık Geleneği ve Kırgız Sıncıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Yıldız, Naciye (1995) *Manas Destanı(W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile ilgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Yıldız Naciye. *Manas Destanı ve Kırgız Halk Edebiyatı*. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=365500&/Manas-Destan%C4%B1-ve-K%C4%B1rg%C4%B1z-Halk-Edebiyat%C4%B1/-Yrd.-Do%C3%A7.-Dr.-Naciye-Y%C4%B1ld%C4%B1z>, Erişim Tarihi: 04.07.2019.